

ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ В ГЛОБАЛЬНУ ЕПОХУ

POLITICAL AND ECONOMIC INTEGRATION INTO THE GLOBAL AGE

Петасюк О.І.,

*кандидат історичних наук,**доцент кафедри новітньої історії України**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті автор осмислює феномен політичної та економічної інтеграції в глобальну епоху. Зміни й виклики, спричинені глобалізацією, дедалі частіше є темами на наукових майданчиках. Через з'ясування теоретичного підґрунтя проблеми інтегрування, сучасних позицій і візій теоретиків інтеграції вивчаються питання взаємозв'язків за лінією інтеграція-глобалізація.

Час уживання терміна та явища економічного й політичного інтегрування, зокрема, не збігаються в часі. У науковий обіг термін увів усередині дев'ятнадцятого століття англійський філософ-позитивіст Г. Спенсер для визначення еволюційного процесу розвитку. Коли глобалізацію пояснюють з економічного погляду, то наголошують на кількості, що зростає, міждержавних потоків капіталу, людських ресурсів, товарів і послуг. Соціально-політичний зріз інтеграції полягає в наголосі на становленні нових форм влади, формуванні нових арен політичної діяльності або новому розумінні ідентичності спільнот.

Аналіз таких ракурсів проблеми, як глобалізація як різномірневої інтеграції, можливість відшукати в інтеграційних моделях спільний сенс (почуття належності до єдиної спільноти), співвіднесення «островів наднаціонального врядування» з глобалізаційними викликами та конфігураціями допоможуть наблизитися до розуміння сутності інтеграційних процесів у сучасну епоху. Проводиться ідея, що ефективності інтегрування сприяє вироблення всередині інтегрованих об'єднань консенсусу стосовно фундаментальних цінностей у процесі спільного поступу, так само як прогрес загалом цивілізації буде спостерігатися тоді, коли поступ відбуватиметься заради спільних цілей і спільного процвітання.

Політичне й економічне трактування глобалізації дає підстави стверджувати, що глобалізація за сутністю є поглибленою інтеграцією й засвідчує формування нового розуміння ідентичності спільнот. При цьому глобалізація не передбачає однорідності, а реалізує нову якість єдності в багатоваріантності. Функціонування та, без перебільшення, виживання глобального суспільства залежать від ефективності великих спільнот, від їхніх цінностей, стандартів і вимог до себе.

Ключові слова: інтеграція, глобалізація, політична інтеграція, економічна інтеграція, ідентифікація спільнот.

The author of the article highlights the phenomenon of political and economic integration into the global age. The changes and challenges caused by globalization are increasingly emerging as topics on the scientific field. In order to find out the theoretical basis of the integration problem, the author explores the current positions and the views of the integration theorists and the issues of "integration-globalization" interconnections.

The timing of the term and the phenomenon of economic and political integration, in particular, do not coincide in time. The term was introduced in the mid-nineteenth century by the English positivism philosopher G. Spencer to define the evolutionary process of development. When globalization is explained from the economic point of view, the increasing number of interstate flows of capital, labor, goods and services are often mentioned. The socio-political cross-section of integration lies in emphasizing the emergence of new forms of government and power, the formation of new arenas of political activity or a new understanding of the identity of communities.

Analyzing such issues as globalization as multilevel integration, the ability to find common sense in integration models (a sense of belonging to a united community), the correlation of "islands of supranational governance" with globalization challenges and configurations, will help to bring us closer to understanding the essence of the integration processes during the modern age. There is an idea that the creation of fundamental values within the integrated consensus in the process of joint progress contributes to the effectiveness of integration. Just as the progress of civilization in general will be observed only when the development will be made for the common purpose and common prosperity.

The political and economic interpretation of globalization gives reason to argue that globalization is essentially an advanced integration which reflects the formation of a new understanding of community identity. At the same time, globalization does not imply homogeneity, it forms a new quality of unity in multivariate. The functioning and, without exaggeration, survival of a global society depends on the effectiveness of large communities, on their values, standards and requirements for themselves.

Key words: integration, globalization, political integration, economic integration, community identification.

Постановка проблеми. Комплекс обрисів нинішньої епохи має бекграундом попередній хід історичного розвитку. Своїми найближчими коренями глобалізаційний поступ сягає середини минулого століття, коли внаслідок Другої світової війни змінився геополітичний порядок у світі, а ідея економічного інтегрування набрала форм конкретної реалізації спочатку в Європі, а потім і в інших країнах світу. Поширення взаємозалежності усього світу в політичній, соціально-економічній, валютно-фінансовій, правовій, інформаційній, науково-технічній, освітній та інших площинах

навернули людство до позиціонування епохи як глобалізаційної. При цьому зв'язки як людей, так і країн зміцнювалися й ускладнювалися. Сприймаємо глобалізацію як процес, стан, ідеологію, риторичний конструкт; підходи до її розуміння різняться від гіперглобалістів, трансформаціоністів до скептиків. Проте глобалізація – це наша даність, незворотній процес, факт, що відбувся, незалежно від того, як ми його сприймаємо чи не сприймаємо. Тому сьогодні вживається термін «світова цивілізація» в значенні світового співтовариства як певного цілого [1, с. 56, 119]. І це відображає сутність глобалізації: посилення взаємозв'язку та взаємозалежності людства. Дослідники визначають глобалізацію і як системну, багатоаспектну, різнорівневу інтеграцію [1, с. 155] (перекладається з лат. як цільний). Саме внаслідок глобалізації виникли такі «острови наднаціонального врядування», як, наприклад, ЄС і СОТ [2, с. 129].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміни й виклики, спричинені глобалізацією, хоча й не є однозначними, проте є реальними, є темами на наукових дискусійних майданчиках. Дослідницьку оптику на ці процеси наводять філософи, історики, юристи, політологи, економісти, соціологи тощо (В. Копійка, І.-С. Коропецький, Є. Рябінін, К. Трихліб, Т. Шинкаренко та інші). Фундаментом обговорень і практичних реалізацій ідей інтеграції слугують концепції вчених: Д. Мітрані, Е. Хааса, К. Дойча, А. Етціоні та інших. В Україні першими до розроблення проблеми розвитку національної економіки в умовах міжнародної інтеграції приступили О. Гаврилюк, О. Кириченко, Д. Лук'яненко, А. Мазаракі, А. Мануйленко, А. Поручник, А. Румянцев. З'ясування теоретичного фундаменту проблеми в розвідці є одним із важливих завдань.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. З одного боку, візії дослідників у процесі пізнання досліджуваного явища зазнають коректив і доповнень. З іншого боку, загальний науковий синтез проблеми глобалізаційного розвитку у вигляді поглибленої інтеграції, на наш погляд, неможливий без розгляду таких питань: оскільки ми живемо в епоху глобалізації, то якою мірою можна говорити про неї як різнорівневу інтеграцію насамперед на рівні політики й економіки; чи можливо відшукати в різних моделях феномена інтеграції спільний сенс; як співвідносяться «острови наднаціонального врядування» з глобалізаційними конфігураціями та викликами? Як на мене, ці ракурси проблеми допоможуть наблизитися до розуміння суті інтеграційних процесів та ідентичності спільнот у сучасну епоху.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – осмислити феномен політичної та економічної інтеграції в глобальну епоху.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ледь не головними елементами риторики світової політики є глобалізація, економіка, інтеграція. У найширшому розумінні інтеграція – це об'єднання в ціле раніше ізольованих частин. Цей термін має мінімум десять синонімів, а отже, різних відтінків розуміння його сутності: взаємодоповнення, з'єднання, уніфікація, консолідація, злиття, укрупнення, зведення, відновлення, зрощення, зближення. Інтеграція є багатограним явищем, яке стосується всіх сторін життєдіяльності суспільства. Звідси випливає багатовидова палітра інтеграції: біологічна (процес еволюції), соціальна (об'єднання різних соціальних груп, верст, станів), культурна (асиміляція різнорівневих елементів культури в єдину культуру), моральна (уніфікація різних моральних норм і цінностей), наукова (характеристика процесу зближення й взаємозв'язку наук, що відбувається поряд із процесом їх диференціації), мов (процес мовної еволюції), політична (сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, військових, політичних, економічних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам [3, с. 144–145]), економічна (фактичне використання всіх можливостей ефективного розподілу праці [4, с. 50–51]). На останніх двох видах зупинимося детальніше, бо вони набули в сучасному світі високого розвитку (наприклад, ООН, НАТО, Рада Європи, ЄС).

Термін «економічна інтеграція» є найбільш уживаним, коли йдеться про співробітництво між країнами. Проте економічне співробітництво та інтеграція – це терміни, наповнені різними сенсами. Інтеграція – не просто співробітництво або зовнішня торгівля між країнами. По-перше, інтеграційні об'єднання є елементом світового господарства [5, с. 5]; міжнародну економічну інтеграцію визначають як відносини та процес, що розвиваються шляхами на мікроекономічному рівні (вертикальна й горизонтальна інтеграція) і на макроекономічному рівні (різні форми й типи регіональних інтеграційних утворень)[6, с. 22]. По-друге, інтеграційні процеси – це скорочення або усунення групою країн перепон (торговельні тарифи, квоти, мита тощо) на шляху до обміну товарами та ресурсами. Економічне інтегрування країн – це не шлях імпровізацій, а шлях, представлений сходами (від мінімальної до всебічної інтеграції), де на кожному з них ускладнюються функції: вільна торгова зона → митна спілка → спільний ринок → економічний союз → повна економічна інтеграція [4, с. 50] (вільне пересування усередині зінтегрованих країн товарів, послуг, капіталів, людських ресурсів; узгодження та здійснення єдиної економічної політики; наявність єдиної офіційної валюти всіх інституцій

спільноти, у разі Європейського Союзу (далі – ЄС) – екію, євро; створення спільних механізмів регулювання спільноти, як, наприклад, у практиці ЄС: європейські парламент, Рада, Комісія, Суд, Центральний Банк, суд аудиторів). Просування цими сходами свідчить про економічну спроможність країн, тому не всі вони проходять його до кінця (інколи просування заморожується на попередніх стадіях). Наприклад, інтеграційне співробітництво існує в такому випадку у вигляді зони вільної торгівлі або митної спілки.

З іншого боку, інтеграційний процес починається там, де постають певні об'єктивні умови. Так, у Західній Європі на початку 1950-х рр. спостерігалася готовність партнерів до багатостороннього співробітництва, наявність добре відпрацьованої системи економічної свободи та вільного підприємництва, а демократія стала нормою всіх сфер життя. До того ж європейська інтеграція викликана переливанням через національні кордони багатої товарної маси, що об'єктивно призвело до руйнування митних кордонів.

Економічна інтеграція – це процес зближення, переплетення, взаємоприспосовування економік національних господарств. Стосовно європейської інтеграції, то її можна позиціонувати і як процес поступової уніфікації економік європейських держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя й обмеженими можливостями внутрішніх ринків. Основу сучасних факторів інтеграційних процесів становлять добровільність, рівноправність, невтручання у внутрішні справи, взаємовигода та взаємоповага. Національні, регіональні інтереси країн підпорядковуються інтересам світового співтовариства. Нехтування ними, у кінцевому підсумку, може спричинити загибель сучасної цивілізації [7, с. 8–13]. Час уживання терміна та факти економічного й політичного інтегрування зокрема не збігаються в часі. У науковий обіг термін увів у 1857 р. англійський філософ-позитивіст Г. Спенсер для визначення еволюційного процесу розвитку («Прогрес: його закон і причина», «Універсальні закони фізіології»). За Г. Спенсером, аналіз еволюції розкриває три її головні принципи: 1) інтеграції – з'єднання частин у ціле; 2) диференціації – перетворення однорідного простого в різнорідне, складне; 3) індивідуалізації – прагнення до визначеності, від хаотичного стану до порядку. Гіпотеза Г. Спенсера полягала в тому, що еволюція – це інтеграція матерії й розсіяного руху, який є її супутником. Інтеграція разом із диференціацією розглядалися еволюціоністами як єдині форми прогресивного розвитку.

Р. Карнейро в праці «Герберт Спенсер як антрополог» звертає увагу на позиціонування Г. Спенсером інтеграції як прогресивного явища: еволюція не тільки зростає, вона відображає процес

нарощування інтеграції. Рух (зміна) від однорідного до гетерогенного визначається в результаті послідовних диференціацій. Однак це не може вважатися повним описом процесу. Під час еволюції організму трапляються не тільки сегрегації, а й кодексації частин. Існує не тільки сегрегація, а й агрегація, яка буде проявом поступу. Ця прогресивна інтеграція є маніфестом у разі простеження декількох етапів – від нижчих органічних форм до вищих [8, с. 157–158].

Якщо диференціацію розглядати як систему, то інтеграція буде виступати в такому разі надсистемою, у якій об'єднано окремі диференційовані частини в ціле. Так само, на думку засновника соціоекономіки американця А. Етціоні, якщо ми позиціонуємо співтовариство як систему, то інтеграція буде виступати здатністю цієї системи підтримувати саму себе. Учений наводить приклад з Інтернетом: Інтернет не контролюється національним або інтернаціональним урядом, але при цьому він саморегулюється на глобальному рівні [9]. За вченим, співтовариство та інтеграція виступають відносно один одного відповідно як суб'єкт і предикат [10, с. 101] «При цьому «співтовариство» постає як своєрідна «спільність чи навіть система, якій притаманні самодостатні інтеграційні механізми», натомість «інтеграція» – це певна «здатність цієї системи підтримувати себе саму в результаті дії та впливу як внутрішніх, так і зовнішніх змін» [10, с. 101–102]. На які загальні особливості інтеграції вказує вчений? Це ефективний контроль за використанням примусових засобів впливу; єдиний центр, відповідальний за прийняття й виконання рішень; домінуючий центр політичної єдності основної маси політично активного населення [10, с. 102].

Якщо глобалізація – це стадія найвищого можливого розвитку інтернаціоналізації в ширину, то інтеграція – найвищий ступінь розвитку в глибину (В. Павленко) [11, с. 244]. Отже, коли глобалізацію трактують економічно, то наголошують на кількості, що зростає, міждержавних трансакцій, потоків капіталу, людських ресурсів, товарів і послуг. Соціально-політичне трактування полягає в наголосі на становленні нових форм урядування та влади (якщо розуміємо політику як «мистецтво й науку врядування» [12, с. 516]), формуванні нових арен політичної діяльності або ж на новому розумінні ідентичності спільнот [2, с. 128]. Один із засновників неофункціональних підходів до інтеграції, німецько-американський політолог Е.Б. Хаас уважав ЄС однією з просунутих форм політичної інтеграції. При цьому він зазначав: прагматичні інтереси й очікування економічної вигоди «ефемерні», якщо не обґрунтовані глибокими ідеологічними та культурними міркуваннями [13]. Загалом прибічники неофункціоналізму: Л. Ліндберг, Ф. Шміттер, Л. Шей-

неман – наголошували, що для успіху інтеграції необхідні структурні умови, а саме: політичний плюралізм, консенсус стосовно фундаментальних цінностей. Інші дослідники, виділяючи такі глобалізаційні проблеми, як спроможність сильних держав – «глобальних гегемонів» – чинити опір міжнародним інституціям, збереження національних кордонів і ідентифікацій, зазначають: у «ЄС, вочевидь, бракує сильного чуття колективної ідентичності на рівні громадянського суспільства» [14, с. 231]. А. Етціоні вказував, що, незважаючи на те що ЄС створив пан'європейську гілку виконавчої влади, не існує «європейського співтовариства», яке б володіло такою ж міццю та викликало такі ж віддані почуття, як національне співтовариство («одні держави не хочуть страждати за інших») [9]. Низка випробувальних факторів у цьому інтеграційному об'єднанні (міграція, що зростає, з близькосхідних країн, Brexit тощо) має вищезазначене походження.

Один із сенсів інтеграції якраз і полягає у викристалізованні нової надсистемної ідентифікації. До яких би шкіль не належали теоретики інтеграції, вони визначають інтеграцію як політичний процес, розуміючи під цим розбудову наднаціональних інституцій, що мають прямий вплив на інтегровані країни, на появу нових центрів політичного впливу (Е. Хаас); як процес, у форматі якого окремі держави передають частину суверенних прав на користь єдиної для них всіх інституціональної структури, щоб «забезпечити врахування й реалізацію їхніх спільних інтересів» (К. Дойч) [10, с. 102]. Американсько-німецький соціолог і політолог чеського походження К. Дойч як автор комунікативної теорії пропонував називати подібне об'єднання «плюралістичною спільнотою безпеки», у якій існує розуміння того, що всі її частини – відображення єдиної цілісності. Учений не відкидав роль національної держави в міжнародному житті. При цьому умовами інтеграції й водночас засобами її забезпечення визначав такі групи факторів: 1) виробництво цінностей; 2) розподіл цінностей; 3) утримування силою; 4) ідентифікація. Умовами успішності інтеграційних процесів уважав взаємну сумісність норм політичної поведінки; більш високе, порівняно із сусідніми територіями, економічне зростання; розширення політичних та економічних еліт; різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; передбачуваність поведінки учасників. К. Дойч виділив також передумови до інтегрування, які зайвий раз підтверджують тезу про важливість спільного погляду та позиції всередині інтегрованої спільноти: взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати; сумісність їхніх цінностей; взаємна відповідальність; певний ступінь спільної ідентичності або лояльності [15, с. 128–129]. Неофункціоналісти, у свою чергу, наголошували

на тому, що логіка функціональної інтеграції має не механічний, а вірогідний характер, тому що цей процес залежить від багатьох факторів, у тому числі й консенсусу стосовно фундаментальних цінностей [13]. У зв'язку з цим виникає питання про пов'язаність чи вплив вищезазначених факторів на конфігурації глобалізації або чому маємо сьогодні певні її виклики?

По-перше, традиційні інструменти економічної політики стають дедалі непридатними і стикаються з тиском формувати взаємопов'язані проринкові політики; по-друге, збільшується могутність фінансових ринків, отже, уряди змушені проводити макроекономічну політику відповідно до цих ринків (Е. Гарел). Нові системи комунікацій і транспорту, супутники й комп'ютерні мережі збільшили витрати урядів і додали їм труднощів у справі контролю потоків інформації. Якраз це і стає тими обставинами, що сприяють поширенню вартостей і спроможностей груп з однаковими поглядами організовуватися, долаючи державні кордони [2, с. 129]. Між тим існує думка: рушіями глобалізації, а отже, і поглибленої інтеграції є не тільки неспростовна логіка історії, політики та економіки, а конкретні політичні курси держав. Тому держави не є пасивними гравцями на глобальній арені, а «вплив глобалізації часто залежатиме від політичних та інституційних чинників національного рівня» [2, с. 130].

Глобальними тенденціями можна пояснити й зростання великої кількості міжнародних організацій – понад чотири тисячі сьогодні. Їх маркують за функціональними особливостями (загальнополітичні, військово-політичні, економічні, валютно-фінансові) та територіальним мірилом (глобальні, регіональні, субрегіональні). Наприклад, політичні – Рада Європи, ОБСЄ, Організація африканської єдності; валютно-фінансові – ЄБРР, МВФ; глобальні – Всесвітній союз охорони природи, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня федерація наукових працівників, Міжнародний кооперативний альянс; регіональні – НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН. Наведемо лише окремі приклади: у березні 2018 р. Канада домовилася про вільну торгівлю з країнами Південної Америки; у червні 2019 р. ЄС і країни Південної Америки створили зону вільної торгівлі. До 2024 р. планується створення зони вільної торгівлі за лінією АСЕАН-Китай-Республіка Корея-Японія. Тільки в Латинській Америці діють вісімнадцять зон вільної торгівлі як багатостороннього, так і двостороннього формату, у тому числі між МЕРКОСУР та Андською спільнотою. Найбільшою зоною вільної торгівлі за площею, чисельністю населення та ВВП є АТЕС – Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, де представлені економіки 21 країни [16]. В економічному та політичному інтеграційному об'єднанні ЄС налічується

28 незалежних держав-учасниць (до кінця 2020 р. завершиться процедура виходу Великої Британії зі складу ЄС, кількість становитиме 27).

У зв'язку з вищезазначеним звернемося до головних тез виступу Президента Всесвітнього економічного форуму Б. Бренде стосовно змін у світі (Давос, січень 2020 р.). Він зазначив, що в сучасному турбулентному глобальному становищі розширюються можливості за двома альтернативами: або конкуренція, або співпраця водночас на декількох напрямках. Потрібно відкласти вбік міркування стратегічної конкуренції заради вирішення глобальних проблем, насамперед екологічних. Тим більше цьому сприятимуть вигоди єдиної глобальної комунікаційної платформи. Проте існує ризик настання періоду геополітичної конкуренції замість співпраці. До того ж вплив на світовій арені знаходять нові гравці: держави, які перебувають на піднесенні, держави середнього розміру, відтак Франція та Німеччина працюють зараз над збереженням системи багатосторонніх відносин – мультилатералізм. Економічні зв'язки зміцнюють країни Африки, уклавши угоду АСФТАА, яка об'єднає 54 країни, що володіють сукупним ВВП в розмірі понад \$ 2 трлн. Згадав Б. Бренде й про країни АСЕАН, які посилюють інтеграційні зв'язки й у разі підписання торговельної угоди про «всебічне регіональне економічне партнерство» (Китай, Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія) вона буде охоплювати приблизно 45% населення світу і створить найбільший торговельний блок у світі [17]. Як тут не пригадати слова батька-засновника менеджменту як дисципліни П. Друкера: «Функціонування, якщо не виживання сучасного суспільства залежить від ефективності великих організацій, від їхньої продуктивності й результатів, від їхніх цінностей, стандартів і вимог, які вони до себе висувають» [18, с. 230].

Звичайно, ці процеси не відбуваються спонтанно, некеровано. Завжди потрібні ефективні

керівники, які б зматеріалізували ідеї. Головне в управлінні процесами – розуміти: ефективний керівник сприймає зміни як можливості, а не загрози [18, с. 26]. Такий як, наприклад, міністр закордонних справ Франції Р. Шуман – батько європейської інтеграції, який 1950 р. виступив з ідеєю утворення європейського об'єднання вугілля та сталі – першої віхи на шляху до інтегрування – і доклав багато зусиль до її практичної реалізації.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Цивілізація є не просто антиподом варварству, а зрілим суспільством, що в нашу епоху засвідчує нову якість у глобалізаційному форматі, який за своєю сутністю є поглибленою інтеграцією політичного та економічного гатунку. Різні моделі розуміння феномена інтеграції не заперечують один із головних її сенсів – почуття належності до єдиної спільноти. Водночас наявність ідентифікації (регіональної, глобальної) та консенсусу стосовно фундаментальних цінностей є умовою ефективності інтегрування. Разом із багатою товарною масою допомагає долати кордони у світі й транснаціональне громадянське суспільство – «це ті самоорганізовані проміжні групи, що відносно незалежні й від органів державної влади, і від приватних економічних агентів; що здатні вдаватися до колективних дій, утверджуючи свої інтереси та вартості...» [2, с. 129].

На наш погляд, проблема логічних взаємозв'язків в історіософському трикутнику цивілізація-інтеграція-глобалізація має перебувати в парадигмі нової якості єдності в багатоваріантності [19], тим більше враховуючи, що одним із маркерів цивілізації є об'єднання людей за спільними ознаками від регіональних, етнічних, національних до міждержавних і глобальних. Про те, що людство є глобальною «множинністю в єдності», свідчить факт послугування викристалізованими протягом історичного розвитку загальними цінностями, на ґрунті яких воно консолідується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософія інтеграції : монографія / за заг. ред. В.Д. Бондаренка, Ф.Г. Ващука. Ужгород : ЗакДУ, 2011. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/3719>.
2. Гарел Е. Глобалізація. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 127–130.
3. Політологічний енциклопедичний словник : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Генеза, 1997. 400 с.
4. Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ : Либідь, 1995. 237 с.
5. Міжнародна економічна інтеграція : конспект лекцій з курсу «Міжнародні економічні відносини» / укл. С.М. Воронова, А.А. Мазараки. Київ, 1994. 28 с.
6. Лук'яненко Д.Г. Розвиток національної економіки в умовах міжнародної інтеграції : автореф. дис. ... докт. екон. наук : 08.01.01; 08.05.03 / Київ. держ. екон. ун-т. Київ, 1996. 45 с.
7. Гаврилюк О.В., Румянцев А.П. Економічна інтеграція у сучасному світі. Київ : Наукова думка, 1991. 128 с.
8. Robert L. Carneiro Herbert Spencer as an Anthropologist *The Journal of Libertarian Studies*. Vol. V. № 2 (Spring 1981). URL: https://web.archive.org/web/20160805025456/https://mises.org/sites/default/files/5_2_2_0.pdf.
9. Новая глобальная архитектура: механизмы перехода. Стенограмма лекции А. Етциони. 3 апреля 2009. URL: <https://polit.ru/article/2009/04/17/principes/>.

10. Трихліб К.О. Інтеграція: сутність і особливості. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : збірник наукових статей за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 100–105. URL:http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11314/1/Трихліб_100-105.pdf.
11. Історія у термінах і поняттях : довідник : навчальний посібник / за заг. ред. Т.В. Орлової. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с.
12. Елісон Л. Політика. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 515–516.
13. Цыганков П.А., Эрнст Б. Хаас о функциональном сотрудничестве как условии преодоления конфликта и достижения политической интеграции. *Теория международных отношений* : хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. Москва : Гардарики, 2002. С. 316–320. URL: <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt29.html>.
14. Андергіл Дж. Європейський Союз. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 229–231.
15. Рябінін Є. Процеси інтеграції у ХХ столітті: основні концепції їх вивчення. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 122–130. URL:<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9649/12-Riabinin.pdf?sequence=1>.
16. Петухова В.О. Найбільші зони вільної торгівлі за площею. *Ефективна економіка*. № 6. 2015. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4140>.
17. Бренде Б. Всьому світу пора міняти курс. Що вирішується у Давосі. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/davos-2020-roku-pro-shcho-govoryat-svitovi-politiki-ostanni-novini-50065621.html>.
18. Друкер П. Ефективний керівник / пер. з англ. Р. Машкової. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2018. 248 с.
19. Петасюк О. Загальнолюдські цінності та національний бекграунд: історично-культурологічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. Вип. 22. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2019. С. 183–188.